

Основные достижения и перспективы развития древнерусской археологии Украины

Резюме

В статье подняты основные проблемы историко-культурного и социального развития Киевской Руси, намечены пути их дальнейшей разработки украинскими археологами. Особое внимание уделено городу, его происхождению, социально-экономической основе развития, историко-топографической структуре, социальной типологии, градостроительству, исторической демографии и др. Затронуты вопросы социальной типологии небольших укрепленных поселений, являющихся центрами феодального землевладения или крепостями на государственных рубежах Руси, отмечена необходимость изучения древнерусского села в его тесном взаимодействии с городом.

Магистральным путем развития древнерусской археологии является историзм ее содержания. Этому должны быть подчинены все наши усилия как в разработке конкретно-археологической тематики, так и в области поиска новых методов исследований.

¹ *Ленін В. І.* Повне збір. творів, т. 29, с. 216.

² *Довженко В. Й.* Землеробство древньої Русі. — К., 1961.

³ *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь: К вопр. об образовании ядра древнерус. народности. — СА, 1953, № 17, с. 28—40.

О. П. МОЦЯ, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ

Соціально-економічний аспект вивчення слов'янських культур півдня Східної Європи

Останнім часом радянська історична наука досягла значних успіхів у вивченні слов'янських старожитностей I тис. н. е. Зростання джерелознавчої бази, викликане цілеспрямованими археологічними дослідженнями, дало можливість вивчати такі питання, як територія поширення слов'янських культур, їх хронологія, особливості господарства, характерні риси матеріального комплексу, і, нарешті, генетичний зв'язок культур¹. Як і раніше, актуальними є питання всебічного комплексного вивчення слов'янських старожитностей за участю істориків, археологів, етнографів, лінгвістів та інших спеціалістів². Однією з основних проблем лишається реконструкція соціально-економічних відносин у ранньослов'янському середовищі та уточнення етапів суспільного розвитку.

Але ця проблема поки що далека від свого розв'язання, свідченням чого є чимало різних, а інколи і взаємовиключаючих думок з питань общинних зв'язків в середовищі ранніх (до середини I тис. н. е.) та східних (після середини I тис. н. е.) слов'ян. Деякі дослідники вважають їх територіальними вже на початку другої половини I тис. н. е.³, а інші і у верві з Руської Правди вбачають лише перехідний щабель від родової общини до общини, заснованої на приватній власності⁴. Ці розходження свідчать про відсутність єдиних критеріїв щодо даного питання. Археологічних даних, як правило, недостатньо для однозначного визначення напряму соціально-економічного розвитку слов'янського суспільства і їх значимість менша, ніж писемних та етнографічних джерел.

Розробка соціально-економічного аспекту розвитку східнослов'янської спільності дозволить глибше розкрити історичні процеси, в результаті яких виникла Давньоруська держава — колиска трьох сучасних східнослов'янських народів.

Дослідження суспільних та виробничих відносин буде сприяти й більш глибокому розумінню етнічних процесів, що тісно взаємозв'язані з базисом будь-якої соціально-економічної системи⁵. Взнявши до уваги слова В. І. Леніна про те, що коли розглядати яке завгодно суспільне

явище в процесі його розвитку, то в ньому завжди виявляться залишки минулого, основи сучасного і зародки майбутнього? ⁶. Спробуємо в цьому зв'язку хоча б в загальних рисах простежити взаємозв'язані етапи розвитку соціальних організмів, консолідацію суспільства та трансформацію етнічних процесів на основі археологічних пам'яток південного регіону східнослов'янського масиву.

Спробуємо подати реконструкцію соціально-економічних відносин слов'янського суспільства на основі археологічних даних, запропонувавши власну реконструкцію. Зрозуміло, що автори усвідомлюють всю складність вивчення перерахованих процесів і неможливість їх всебічного висвітлення в одному дослідженні.

У першій половині I тис. н. е. на великій території (зокрема, і на Україні) відбувалися різні процеси, що призвели до появи в другій половині I тис. н. е. на історичній арені слов'ян. Це підтверджується порівняно численними щодо раннього періоду свідченнями сучасників. Отже, проблема пошуку безпосередніх попередників ранньосередньовічних слов'янських культур залишається однією з головних при вирішенні питань походження і ранньої історії слов'ян.

Більшість дослідників вважають, що в процесі формування культур VI—VII ст. брали участь здебільшого зарубинецька та наслідуючі її старожитності, пшеворська та черняхівська культури. Але щодо питомих ваги цих культур у вказаному процесі думки суттєво розходяться. Ми вважаємо, що ранньосередньовічним слов'янським культурам на території України передували зарубинецька культура (III—II ст. до н. е. — I ст. н. е.), пізньозарубинецькі пам'ятки (I—II ст.) та київська культура (III—V ст.) ⁸. Ця гіпотеза не виключає і участі в процесі формування культур VI—VII ст. східних груп пшеворської і черняхівської (її північного регіону) культур ⁹. Перевагою даної концепції ¹⁰ є те, що генетичний зв'язок вищезгаданих культур накреслюється не лише зіставленням таких компонентів матеріальної культури, як житлобудівництво, поховальний обряд, форми і асортимент кераміки, але також близькістю соціально-економічного розвитку і особливостей господарства.

На відміну від ряду центральноєвропейських культур римського періоду пізньозарубинецькі пам'ятки і київська культура мали відносно невисокий рівень розвитку металообробки і металодобування. Про генетичний зв'язок зарубинецької і ранньослов'янської культур свідчать, зокрема, відносно невеликі центри по добуванню заліза (Лютіж, Гайворон, Григорівка), тоді як в латенський та римський періоди в Середній Європі відомі величезні скупчення горнів. Крім того, майстри цих культур виконували досить близький набір ковальських операцій. Сталь для виготовлення знарядь використовувалася рідко на відміну від черняхівської культури, що вказує на складність її виробництва.

Специфічними є також прийоми, що використовувалися для формування ліпного посуду цих культур при підготовці керамічної маси. Від ліпного посуду значно відрізняється провінціалноримська кераміка, що виготовлялася на гончарному крузі і характерна для липицької, черняхівської, пшеворської та інших культур цього кола.

Основні напрями розвитку сільського господарства однакові для зарубинецької, київської і ранньослов'янської культур. Племена цих культур висівали подібний набір злаків і мали однаковий склад стада, що включав передусім велику рогату худобу і свиней. Протягом I тис. в північній частині лісостепу і на півдні лісової смуги відбувається становлення орного землеробства, безсумнівним свідоцтвом якого є залізні наральники, що з'являються тут в перші століття нашої ери. Для полів використовувалися ділянки легких ґрунтів по краях перших надзаплавних терас або вздовж обводнених балок. Лише наприкінці I тис. н. е. перелогова система землекористування, мабуть, почала витіснятися двопіллям. Все зазначене, на нашу думку, вказує на користь згаданої концепції.

Відзначимо, що період від рубежу нашої ери до кінця I тис. з точки зору останніх концепцій історії первісного суспільства охоплює період від ранніх форм первісної сусідської общини до власне сусідської або територіальної общини класового суспільства.

Спробуємо простежити, якою мірою загальні закономірності соціального та економічного розвитку цього періоду знайшли відображення в археологічних пам'ятках I тис. н. е. Але спочатку треба вирішити питання про критерії, які дозволяли б реконструювати рівень розвитку суспільних відносин племен різних археологічних культур. На нашу думку, насамперед слід зупинитися на матеріалах поселень, які на відміну від поховальних пам'яток цього часу дають більш об'єктивну інформацію про життя їх мешканців. Матеріали слов'янських могильників з обрядом трупоспалення на стороні, як правило, дуже бідні і можуть бути використані лише разом з іншими даними.

Крім загального рівня та деяких особливостей господарського розвитку, ряд дослідників для вирішення поставлених завдань спробували використати розміри і типи житлових будівель. Зокрема, невеликі розміри напівземлянок, характерні для слов'ян півдня Східної Європи, вважалися основним доказом існування територіальних, а не родових зв'язків. Це положення викликало цілком справедливу критику¹¹. Дійсно, вже в палеоліті відомі невеликі житла з одним вогнищем. Мабуть, лише самі розміри не можуть бути критерієм для реконструкції суспільних відносин. У цьому плані перспективне лише повне вивчення селищ як цілісних організмів¹². На жаль, таких матеріалів у археологів недостатньо. Але, очевидно, необхідно пам'ятати ряд моментів, що простежені на повністю розкопаних поселеннях, де роботи проводилися суцільними розкопками: 1) розміри житлових будівель та деякі деталі їх інтер'єру (наприклад, кількість отоплювальних споруд і камер); 2) розміщення житлових та господарських споруд (ям-погребів, будівель, відкритих вогнищ); 3) загальні розміри поселень та кількість одночасово функціонуючих на них жител і інших споруд. Беручи до уваги, що в усіх розглянутих у данній праці культурах (за винятком черняхівської) однокамерні житла, як правило, мають одну опалювальну споруду і за розмірами мало різняться одне від іншого (їх площа не перевищує 22 м²), то ці ознаки можна не враховувати. Дослідники розглядають такі житла як місця проживання малої (парної) сім'ї, яка складалася з чотирьох-шести чоловік¹³. Отже, визначальним критерієм є планування та розміри поселень. Слід також враховувати, що розвиток соціально-економічних процесів на різних територіях проходив асинхронно.

Особливо важко за археологічними матеріалами визначати переходи між різними стадіями розвитку, зокрема в рамках первісної сусідської общини. В цьому плані показові матеріали зарубинецької культури.

Землеробсько-скотарський характер господарства племен зарубинецької культури не викликає сумніву¹⁴. Населення мешкало в неукріплених селищах та городищах, де одночасово функціонувало до кількох десятків жител. Багаторічні широкомасштабні розкопки городища Пилипенкова Гора в Каневі та поселення Оболонь в Києві дали можливість встановити, що в межах значних за розмірами поселень житла розміщувалися більш чи менш компактними групами, причому на Пилипенковій Горі відзначено кілька випадків розміщення п'яти-шести жител по колу¹⁵, в середині якого, очевидно, знаходився загальний двір. Більшість господарських ям розміщувалося між окремими жителями (рис. 1, 1).

Мабуть, час існування зарубинецької культури можна пов'язувати з ранньою фазою первісної суспільної общини. Це припущення підтверджується рівнем розвитку господарства зарубинецьких племен і, крім того, віднесенням етнографами до стадії первісної сусідської общини навіть ряду неолітичних суспільств¹⁶.

В умовах зростання рівня розвитку виробничих сил кожна община одночасово була господарським осередком (одиницею властивих даній формації виробничих відносин і в той же час одиницею функціонування виробничих сил) і господарським організмом¹⁷. Парна сім'я в зарубинецькому суспільстві часто самостійно виконувала виробничі функції, але економічні зв'язки в ній були ще неміцними. Економічну основу суспільства, як і раніше, становила родова власність на землю.

Можна допустити, що на поселеннях зарубинецької культури проживало по кілька великих сімей родичів, що й обумовило розміщення жител малих (парних) сімей групами¹⁸. В свою чергу, згадані групи будівель (розміщені на колу) вказують на початок сегментації загальнородової власності на власність колективів, що знаменує собою майбутні зміни суспільної системи в ранніх і східних слов'ян. Таку сегментацію родової власності можна побачити в поширенні на пізньому етапі зарубинецької культури невеликих поселень, що часто склалися лише з кількох жител. Разом з тим в лісовій смузі Східної Європи значні за розмірами поселення були поширені і в перші століття нашої ери — пізньозарубинецькі пам'ятки Почеп і Абідня склалися не менш як з кількох десятків одночасово функціонуючих жител. Це, очевидно, вказує на консервативний характер побуту їх мешканців, на збереження патріархально-сімейних відносин.

Тенденція до виділення невеликих поселень, характерна для зарубинецької культури, стає домінуючою в другій і третій чвертях I тис. н. е. В III—V ст. на півночі розглянутої території існує київська культура, генетично пов'язана з зарубинецькими і пізньозарубинецькими пам'ятками. Широкомасштабні роботи на поселеннях київської культури тільки розпочинаються, однак вже зараз можна відзначити, що зміни в плануванні поселень, мабуть, відповідають змінам суспільних відносин їх мешканців.

Поселення київської культури переважно невеликі — кількість існуючих жител на них не перевищує десяти. Усі пам'ятки цієї культури можна розділити на два основних етапи, що різняться, зокрема, плануванням поселень. Так, якщо на ранніх пам'ятках усі господарські споруди займали окрему від жител ділянку (поселення Лавриків Ліс поблизу Новгород-Сіверського і Глеваха під Києвом (рис. 1, 2), то на пізніх — чіткої локалізації ям-погребів не простежується, а великі господарські споруди розміщені, як правило, по одній біля будинків (поселення Роїще поблизу Чернігова)¹⁹. Кількість мешканців поселень другої фази залишилася приблизно такою самою, а розширення площі відбувалося за рахунок безсистемного планування селищ (рис. 1, 3).

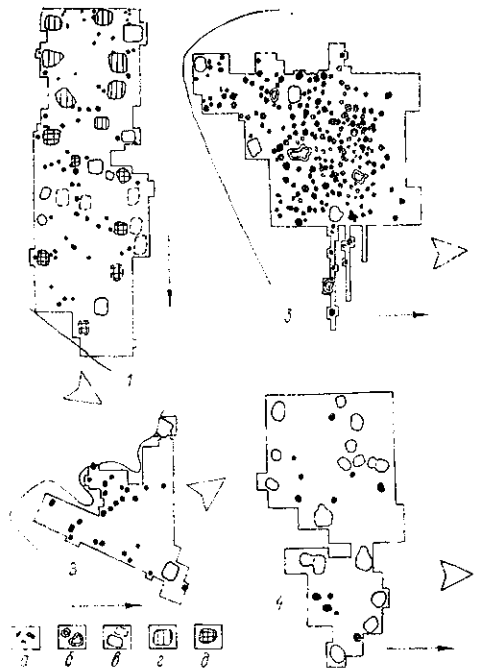

Рис. 1. Розвиток системи забудови поселень деяких культур території УРСР на рубежі нашої ери — в першій половині I тис. н. е.: 1 — частина городища зарубинецької культури — Пилипенкова Гора, Черкаська область (за Є. В. Максимовим); 2 — частина поселення раннього етапу київської культури — Глеваха, Київська область (за Р. В. Терпиловським); 3 — центральна частина поселення пізнього етапу київської культури — Роїще, Чернігівська область (за Р. В. Терпиловським); 4 — частина поселення черняхівської культури — Ріпнів II, Львівська область (за В. Д. Бараном). Умовні позначення: а — господарчі ями; б — господарчі будівлі; 2 — житла, що не виділені в окремі етапи; 3 — житла першого етапу; 4 — житла другого етапу.

Можливо, вказані зміни в плануванні поселень певною мірою відображають подальший процес переходу до наступного етапу первісної (праселянської, гетерогенної, сусідсько-родової) общини²⁰. Причинами змін на пізньому етапі київської культури міг бути розвиток господарства та деякий вплив з боку більш розвинутої в соціально-економічному відношенні черняхівської культури. Тенденція відокремлення малих сімей, що простежувалася на другому етапі і відповідала житлям господарських будівель, напевне вказує на наявність сімейних колективів, які самостійно вели господарство. Сім'ї, які склали таку общину, через значну господарську самостійність могли бути або не бути родинними²¹. Такий тип соціальних організмів характеризується подвірно-грудовим розподіленням і дуалізмом загальної і відокремленої власності. Парна сім'я ще не була економічно незалежною, а господарськими осередками були групи людей з спільною власністю — так звані осередки відокремленої власності.

Спробуємо тепер розглянути і деякі особливості суспільного розвитку племен черняхівської культури. Рівень розвитку черняхівського суспільства був значно вищим, ніж у населення київської культури, що пояснюється впливом провінціально-римської культури. Слід відзначити, що поширення різних типів будівель, біритуального поховального обряду, різноманітних типів ліпного посуду, наявність великої густозаселеної території дали можливість дослідникам прийти до висновку про поліетнічний характер черняхівської культури. Нагадаємо, що інші розглянуті вище культури за своїм характером більш гомогенні, а тому можна допускати їх належність однорідному в етнічному відношенні населенню, в даному випадку слов'янському. Аналіз різних специфічних особливостей черняхівської культури із залученням писемних джерел свідчить, що її основою були сармато-аланські і германські племена, а також — у північній частині — слов'яни. Останні, мабуть, в цій системі не були самостійними, а втягнутими в соціально-економічному відношенні в провінціально-римську орбіту, а в військово-політичному — в союз різних племен під головуванням готів²².

Більшість черняхівських поселень мають значні розміри (від 10 до 35 га), а будівлі утворюють нерегулярні ряди, пов'язані, на думку дослідників, з наявністю садиб. У той же час селища на основі вивчених ділянок на території Молдавії досить рідко утворюють гнізда, а частіше розміщені по одному-двох. Очевидно, це вказує на переважання в черняхівському суспільстві територіальної общини²³. Прискорений розвиток черняхівських племен, мабуть, пояснюється втягненням їх в систему соціально-економічних відносин римських провінцій і політичною консолідацією, яка сприяла процесу об'єднання етнічно різнорідних племен і розпаду моноетнічних племінних організацій.

Значна відмінність у рівнях розвитку суспільних відносин у черняхівських та ранньосередньовічних слов'янських племен добре помітна. Тому дослідникам, які намагаються простежити зародки слов'янських культур VI—VII ст., здебільшого в черняхівській культурі, доводиться удаватися до штучних побудов, щоб якось пояснити такий регрес. Його джерело часто вбачають у гуннській навалі, що нібито зруйнувала черняхівську культуру і відкинула назад соціально-економічний уклад нащадків черняхівських племен²⁴.

На нашу думку, логічніше було б припустити, що черняхівська культура безпосередньо не пов'язана з генезисом основної маси ранньосередньовічних слов'янських культур (за винятком її північного ареалу), а тому ніякого регресу на даній території в середині I тис. н. е. не було. З розпадом готського союзу племен, військово-політичною основою якого були германці та сармати, у слов'янського населення північного ареалу черняхівської території різко посилюються контакти з сусідніми етнічно родинними племенами київської культури, які зберегли протягом всієї другої чверті I тис. н. е. свою культурну і соціально-економічну самобутність. З такою гіпотезою погоджується твер-

дження, що на нормальний прогресивний розвиток етносу впливають умови соціальної чи політичної незалежності²⁵, яких слов'янський компонент черняхівської історико-етнографічної області не мав. Це тим більш вірогідно, що розкопки в північно-західній частині черняхівського ареалу показали поширення тут безсистемного планування невеликих поселень і заглиблених жител (рис. 1, 4), що зіставляються за розмірами і конструкцією з київськими і ранньосередньовічними слов'янськими (Теремці, Сокіл, Бакота та ін.)²⁶. Ймовірно рівень соціально-економічного розвитку слов'янського населення в цих районах був досить архаїчний порівняно з південно-західним регіоном черняхівської культури, що розміщувався ближче до римського лімесу. Ця обставина сприяла консолідації ранньослов'янського населення північних областей лісостепової смуги України і нащадків київських племен після розпаду черняхівської культури в середині I тис. н. е. Згаданому явищу відповідав ріст самосвідомості слов'янських племен, що, зокрема, проявилось в широкому поширенні збірної самоназви «склавени», зафіксованої з VI ст. У період Балканських походів цей термін поширився на весь слов'янський світ, витіснивши етнікони (найменування, дані іншими народами) — венеди і анти. Мабуть, це явище було тісно пов'язане із згуртуванням слов'янського етносу в умовах конфронтації з Східнороманською імперією²⁷.

Таким чином, початок нового етапу первісної сусідської (праслянської) общини в межах південної частини Східної Європи можна пов'язувати з київською культурою і деякими окраїнними черняхівськими угрупованнями, тобто з другою чвертю I тис. н. е. На даній території ця культура змінюється кількома культурами VI—VII ст., ареал яких значно ширше київської. В першу чергу серед них слід назвати празьку і пеньківську культури, які більшість вчених приписують склавенам і антам з писемних джерел, а також близьку до них колочинську²⁸.

Цілий ряд поселень цих культур розкопано повністю або широкими площами; при цьому необхідно відзначити їх значну подібність до поселень попередньої київської культури за типами будівель, розмірами та безсистемним плануванням. Прикладом можуть бути поселення празької культури поблизу с. Корчак на р. Тегерев²⁹.

На кожному з поселень існувало п'ять—сім жител (рис. 2, 2). Невеликі будинки знаходилися поблизу один від одного, а навколо них і між ними містилися невеликі господарські ями (останні виявлено не лише біля жител). Архаїчні слов'янські угруповання, до яких можна віднести і корчацьку культуру, мали подібне до більшості пам'яток київського типу планування, при якому господарські ями займали окрему ділянку. Планування ж пеньківських селищ (Луг I, Хітці)³⁰ наближається до поселення заключної фази київської культури Роїще (друга половина IV—початок V ст.), де ями і житла знаходилися змішано, що пов'язано з подальшим розвитком процесу господарського відокремлення малих сімей (рис. 2, 1). Такі поселення можна інтерпретувати як скупчення згаданих вище осередків відокремленої власності.

Ряд селищ Подніпров'я являють собою картину. Так, практично повністю досліджене В. Д. Бараном поселення Рашків III складалося з понад 100 жител, що функціонували в V—VII ст. На кожному з етапів існувало 20—30 будинків, причому вони розміщувалися групами по три—п'ять. Частина жител знаходилася окремо. Очевидно, поселення типу Рашкова відповідали не одній, а групі осередків відокремленої власності. Таке явище, напевно пояснюється тенденцією переселення частини слов'янських племен в південно-західному напрямку і концентрацією їх, зокрема, в згаданому регіоні. В цілому подібні поселення, мабуть, відносяться до пізньої стадії первісної сусідської общини з елементами переходу до власне сусідської. Останнє знаходить підтвердження в процесі виділення індивідуальних дворів-господарств.

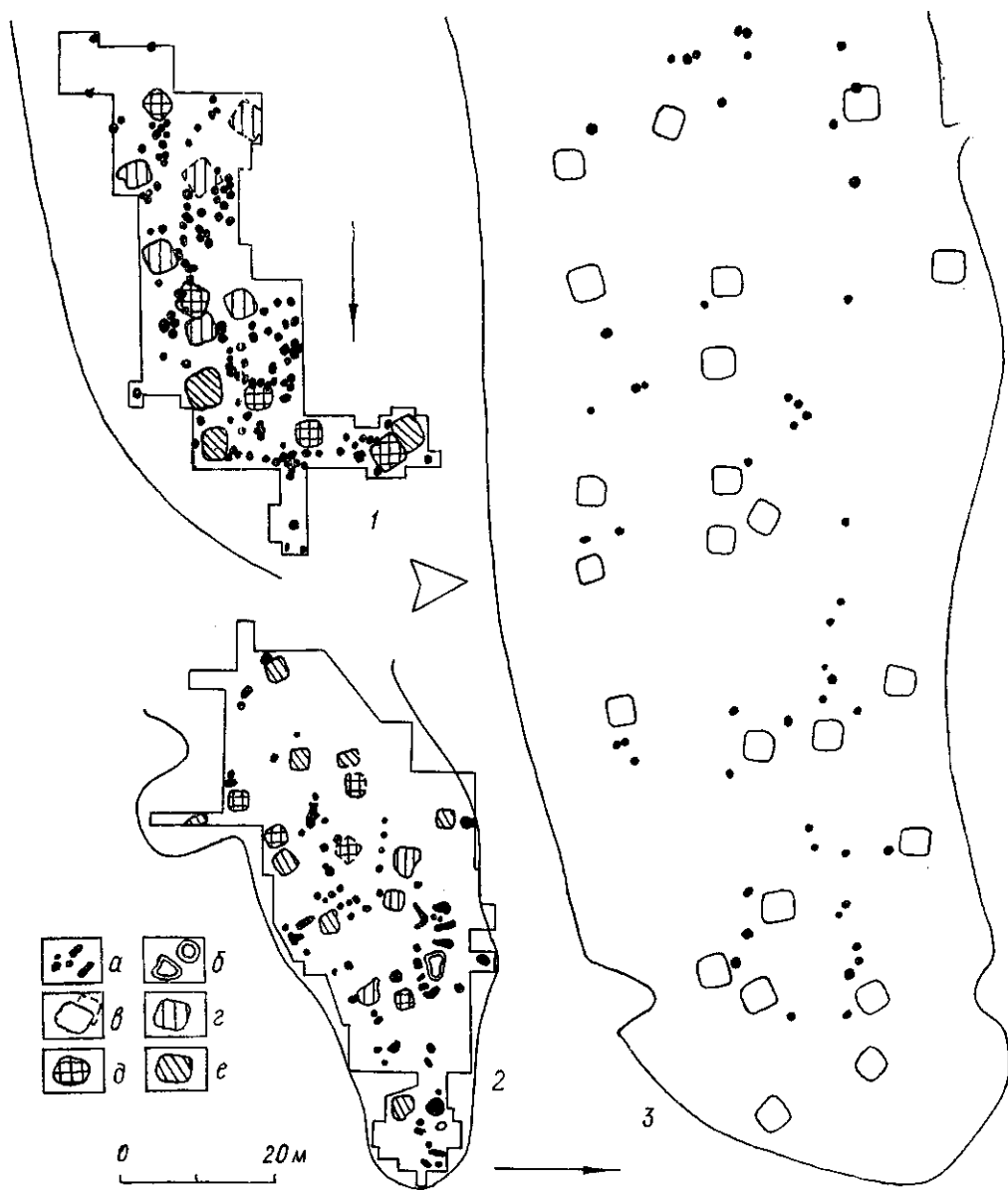

Рис. 2. Развитие системы застройки поселень слов'янських культур території УРСР другої половини I тис. н. е.:

1 — центральна частина поселення пеньківської культури — Хитці, Полтавська область (за Е. І. Горюновим); 2 — центральна частина поселення пражської культури — Корчак VII, Житомирська область (за І. П. Русановою); 3 — частина поселення VIII—X ст. — Монастир'юк, Черкаська область (за Є. В. Максимовим і В. О. Петрашенку). Умовні позначення: а — господарчі ями; б — господарчі споруди; в — житла, що не виділені в окремі етапи; г, д, е — житла першого, другого та третього етапів.

Дальший розвиток общини, тісно пов'язаний з господарським прогресом слов'янського суспільства, що почався після широкого розселення слов'ян на території Європи, презентований початком переходу від первісної сусідської до селянської (сусідської) общини. Таким рубежем стала поява держави³¹ на Русі в середині IX ст. З цього часу, згідно з писемними джерелами, податки беруться з «диму» «рала», «плуга», під якими, на думку багатьох дослідників, треба розуміти малу сім'ю — «господарську одиницю» феодального суспільства. Пам'ятки VIII—IX ст. дають можливість зафіксувати деякі деталі цього процесу. В різних районах півдня Східної Європи, переважно на Дніпровському Правобере-

режжі, дослідниками відзначалася зміна безсистемного планування поселень на рядову при збільшенні розмірів населених пунктів (рис. 2, 3). Можна погодитися з І. П. Русановою, яка вбачає в поселеннях типу Луки-Райковецької сільської общини, що склалися з індивідуальних садиб³². Наймовірніше, ці археологічні матеріали VIII—IX ст. фіксують лише початок процесу безпосереднього формування територіальної общини, який особливо інтенсивно почав розвиватися після появи Давньоруської держави.

Однак далеко не в усіх мікросупільствах, як і на попередніх етапах, розвиток відбувався однаковими темпами. Якщо для VIII—IX ст. перехід до рядового планування поселень зафіксований на правому березі Дніпра і на Дністрі (Бовшів I, Ріпнів II, Канівське поселення, Монастирськ)³³, на Лівобережжі, зокрема, на значній його частині, безсистемна забудова поселень панувала ще сто років. Це дозволяє припускати збереженість у цих районах архаїчних форм суспільних відносин — первісної сусідської общини. Підтвердження цьому ми бачимо в плануванні Тітчихінського, Новотроїцького городищ³⁴ та інших пунктів роменської і борщівської культур. Зовні вони нагадують зарубинецькі городища, що якоюсь мірою пов'язане з аналогічним завданням їх створення — концентрацією населення у зв'язку з постійною загрозою. Однак за зовнішньою схожістю скриті різні явища: не поступове виділення осередків відокремленої власності, як в перші століття нашої ери, а зародження територіальних відносин, що досягли у VIII—IX ст. найбільшого розвитку на Правобережжі. Деяке відставання темпів суспільного розвитку частини лівобережних дніпровських племен можна пояснити відносною віддаленістю від правобережних районів, де відбувалося оформлення основних інститутів Давньоруської держави, і постійною конфронтацією з Хазарським каганатом. Заключний етап розвитку первісної сусідської общини і її перехід до територіальної простежуються тут хоча б на матеріалах Великого Горнальського городища³⁵.

Розглянемо тепер деякі питання зміни племінної організації у слов'ян протягом I тис. н. е. Як відомо, для розглянутих культур, майже до останніх століть I тис., типовим було розміщення населених пунктів гніздами на відстані 0,5—2 км між окремими пунктами, на кожному з них одночасно існувало не більше десятка жител. Причини цьому вбачають в існуванні племінної організації³⁶. Разом з тим відомі випадки, коли не всі поселення існували одночасно. Є. О. Горюнов, простеживши хронологічну неоднорідність різних поселень в межах одного гнізда на території Подесення, прийшов до висновку, що частину поселень слід пов'язувати з нетривкою осілістю, що пояснюється веденням екстенсивного (перелогового і підсічного) землеробства³⁷.

Племена цього періоду, як показують останні етнографічні дослідження, були основними соціально-потестарними та етнічними спільнотами і виступали як етносоціальні організми³⁸. В розглянутих вище культурах кожне таке гніздо, очевидно, відповідало не племені, а первісній сусідській общині і об'єднувало групу осередків відокремленої власності. Основою існування таких гнізд, мабуть, була колективна власність даної групи на землю. Інтерпретувати кожне окреме поселення як самостійну общину, що, можливо, правомірно для деяких інших етнічних груп³⁹, де поселення забудовані набагато більшими за площею будівлями (місцями проживання великих сімей), неможливо в зв'язку з нечисленністю їх мешканців. В цей час, втративши більшість економічних функцій, рід стає явищем надбудовного порядку — його збереженість в другій та третій чвертях I тис. н. е. у слов'ян даної території підтверджується і характером поховального обряду. Померлих продовжують спалювати на загальних для всіх майданчиках, при цьому в обрядах беруть участь значні групи людей.

Привертає увагу й повідомлення Йордана про різні етноніми венедів (найбільш загальне ім'я, яким, на думку багатьох дослідників, на-

зивали ранніх слов'ян і деякі інші народи)⁴⁰, за яким венеди діляться на окремі племена, що мають назви за родами або місцями проживання. В даному випадку, вірогідно, йдеться про первісні племена, що відповідають кільком групам гнізд поселень, які розміщені часто в межах басейнів рік. За даними Г. Ловм'янського, такі племена в епоху середньовіччя займали площу від 2 до 10 тис. км²⁴¹. Таким чином, в межах таких історико-етнографічних спільностей, як зарубинецька та київська культура, територія яких складала близько 100 тис. км², могло розміститися від 10 до 50 таких племен.

Наприкінці IV—початку V ст. відбулася спроба об'єднати слов'янські племена в військовий союз: анти під керівництвом Божа виступили проти готів. Їх поразка мала тимчасовий характер і не зупинила консолідаційних процесів у слов'янському суспільстві⁴², про що красномовно свідчить поява численних союзів племен у наступний період — VI—VII ст. Ця епоха, очевидно, знаменує собою і початок періоду військової демократії, свідченням чого є не лише поява військових союзів, а й поява рабства (особливо під час нападів на Візантійську імперію)⁴³. Незважаючи на згадки про цілий ряд слов'янських воєначальників, Прокопій Кесарійський говорить, що склавени і анти «живуть в народоправії і тому у них щастя і нещастя в житті вважається справою усіх»⁴⁴. Ці слова є прямим свідченням, що слов'янське суспільство цього періоду знаходилося на заключній стадії первіснообщинної форми.

У третій чверті I тис. н. е. у слов'ян півдня Східної Європи створюються союзи племен (поляни, древліани та ін.), в ареалах яких з'являються центри зосередження інститутів влади цих союзів⁴⁵. Ці племена являють собою етнічні організми, які втратили соціально-економічні функції, що переходять до союзів племен. Крім невеликої кількості центрів племінних союзів військова небезпека змушує слов'ян будувати городища-сховища⁴⁶. Але в рамках союзів племен між їх окремими складовими частинами налагоджуються зв'язки, переборюється вузькоплемінна відокремленість. Нові утворення стають етносоціальними спільностями, обов'язковими органами управління яких є воєначальник, рада, народні збори⁴⁷.

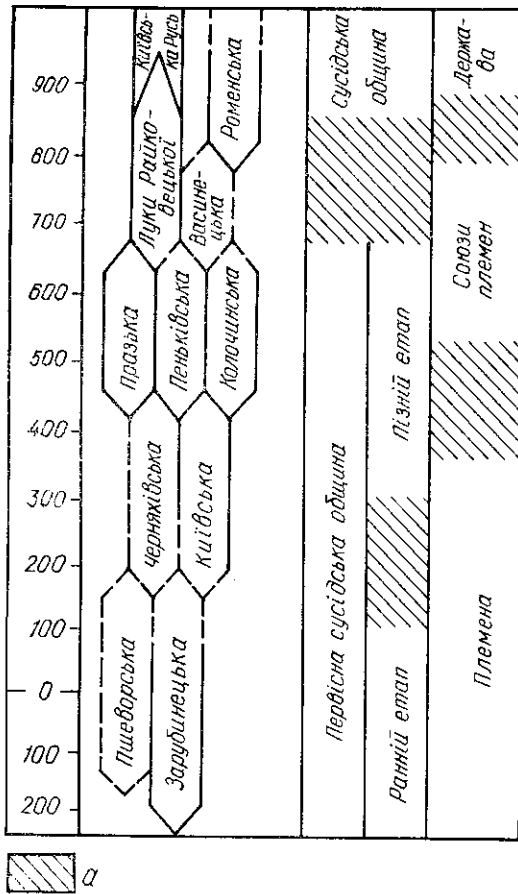

Рис. 3. Співвідношення етапів історико-культурного і соціального розвитку слов'янських племен півдня Східної Європи в I тис. н. е. Умовні позначення: а — перехідні періоди.

Значні соціально-економічні зміни відбувалися в житті слов'ян на наступному етапі розвитку — в VIII—IX ст. Східнослов'янське суспільство вступило в період свого розвитку, який в сучасній науці отримав назву «вождество». В утвореннях такого типу уже існувала соціальна і майнова нерівність, але ще не було легалізованого апарату примушення. Характерну рису цього

рівня суспільної організації являла кумуляція світської та духовної влади⁴⁸. Продовжувався процес консолідації східнослов'янських угруповань, що знайшло вираження в появі «суперсоюзів» племен. На півдні — це ряд середньодніпровських право- і лівобережних угруповань.

Запропонована гіпотеза, на думку авторів, дозволяє пояснити з єдиних позицій перехід ранніх та східних слов'ян до ранньодержавного суспільства. Для I тис. н. е. можна виділити три етапи розвитку східнослов'янського суспільства (рис. 3). Простежується взаємозв'язок між еволюцією соціально-економічних відносин (ранній етап первісної сусідської общини — її пізній етап — сусідська община) і потестарно-політичних утворень (плем'я — союз племен — держава). Слід відзначити деяке відставання інститутів надбудови порівняно з прогресом явищ базисного порядку. Цікаво, що з наближенням до класової епохи проходить вирівнювання темпів соціально-виробничого розвитку. А далі, як відомо, надбудова може навіть якоюсь мірою впливати на базис.

МОЦЯ А. П., ТЕРПИЛОВСКИЙ Р. В.

Социально-экономический аспект изучения славянских культур юга Восточной Европы

Резюме

В статье предпринята попытка реконструкции социально-экономических отношений на основе данных генетически связанных между собой зарубинецкой культуры, позднезарубинецких памятников I—II вв., киевской культуры III—V вв., славянских культур V—VII вв. (пражской, пеньковской, колочинской) и др. При этом приходится оперировать прежде всего материалами поселений, поэтому разрабатываются критерии, на основании которых можно судить об особенностях общественной жизни их обитателей. Анализ структуры поселений вышеуказанных культур позволяет выделить два этапа развития первобытной соседской общины в славянской среде на протяжении I тыс. н. э., которая, в свою очередь, сменяется соседской общиной в ходе сложения Древнерусского государства. Происходят значительные изменения и в политической организации: на смену племенам и их союзам в VIII—IX вв. приходят племенные княжения. Предложенная концепция позволяет объяснить с единых позиций переход ранних и восточных славян к раннеклассовому обществу.

¹ Баран В. Д., Максимов Є. В. Досягнення і проблеми ранньослов'янської археології в УРСР. — Археологія, 1978, вип. 26, с. 59—77.

² Можливості різних історичних дисциплін проаналізовані В. Д. Бараном (Славяне в середині I тис. н. е. — В кн.: Проблеми етногенезу славян. Київ, 1978, с. 5—13) і В. В. Седовим (Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979, с. 17—43).

³ Довженко В. И. Об экономических предпосылках сложения феодальных отношений у восточных славян. — В кн.: Проблеми возникновения феодализма у народов СССР. М., 1969, с. 36.

⁴ Фроянов И. Я. Семья и вервь в Киевской Руси. — СЭ, 1972, № 3, с. 97.

⁵ Арутюнов С. А., Чебоксаров Н. Н. Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества. — Расы и народы, 1972, вып. 2, с. 10; Бромлей Ю. В. Этнос и этносоциальный организм. — Вестн. АН СССР, 1970, № 8, с. 51; Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии. — М., 1981, с. 31; Генич В. Ф. Этнический процесс в первобытности. — Свердловск, 1970, с. 15.

⁶ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне збір. творів, т. 1, с. 169.

⁷ Седов В. В. Славяне, балти і фінно-угри в світє сучасних даних. — В кн.: Советская археология в 10-й пятилетке: (Тез. пленар. докл. всесоюз. конф.). Л., 1979, с. 41.

⁸ Даниленко В. М. Пізньюзарубинецькі пам'ятки киевського типу. — Археологія, 1976, вип. 19, с. 65—92; Максимов Є. В. Зарубинецкая культура на території УССР. — Київ, 1982, с. 123—154.

⁹ Баран В. Д. Черняхівська культура: За матеріалами Верх. Дністра і Зах. Бугу. — К., 1981, с. 163—177.

¹⁰ Короткий виклад подібної концепції слов'янського етногенезу, що базується на конструктивних висновках попередніх гіпотез, див. в праці: Лебедев Г. С. Этногенетические процессы и образование государств в Восточной Европе (балты, финно-угры, славяне). — В кн.: Проблеми етногенетических исследований Европейского Северо-Востока. Сыктывкар, 1982, с. 41—55.

- ¹¹ *Мавродин В. В., Фроянов И. Я.* Об общественном строе восточных славян VIII—X вв. в свете археологических данных. — В кн.: Проблемы археологии. Л., 1978, с. 128; *Седов В. В.* Восточные славяне VI—XIII вв. — М., 1982, с. 243.
- ¹² *Массон В. М.* Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976, с. 130.
- ¹³ *Ляпушкин И. И.* Городище Новотроицкое. — МИА, 1958, № 74, с. 224.
- ¹⁴ *Пачкова С. П.* Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. — К., 1974, с. 9—55.
- ¹⁵ *Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура..., с. 32—40, 92—97.
- ¹⁶ История первобытного общества. — М., 1983, с. 20—25.
- ¹⁷ *Семенов Ю. И.* Значение категории «Общественно-экономический уклад» для анализа социально-экономического строя общества. — Филос. науки, 1976, № 3, с. 45—46.
- ¹⁸ *Терпиловский Р. В.* Население Нижнего и Среднего Подесенья III—V вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев. — 1980, с. 7.
- ¹⁹ Там же, с. 16, 17.
- ²⁰ *Бромлей Ю. В., Першиц А. И. Ф.* Энгельс и проблемы первобытной истории. — В кн.: Проблемы этнографии и антропологии в свете научного наследия Ф. Энгельса. М., 1972, с. 29; *Першиц А. И.* Периодизация первобытной истории: (Состояние пробл.). — ВИ, 1980, № 3, с. 74; *Семенов Ю. И.* Первобытная коммуна и соседская крестьянская община. — В кн.: Становление классов и государства. М., 1976, с. 84—85; *Семенов Ю. И.* О стадильной типологии общины. — В кн.: Проблемы типологии в этнографии. М., 1979, с. 84.
- ²¹ *Семенов Ю. И.* Первобытная коммуна..., с. 7—10.
- ²² *Баран В. Д.* Вказ. праця, с. 176; *Рикман Э. А.* Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М., 1975, с. 259—262.
- ²³ *Рикман Э. А.* Указ. соч., с. 74—79.
- ²⁴ История СССР. М., 1966, т. 1, с. 339—340; *Довженко В. І.* Черняхівська культура в історії Середнього Подніпров'я. — В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976, с. 67—70.
- ²⁵ *Королюк В. Д.* К исследованиям в области этногенеза славян и восточных романцев. — В кн.: Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. М., 1976, с. 21.
- ²⁶ *Баран В. Д.* Вказ. праця, с. 164—165.
- ²⁷ *Королюк В. Д., Наумов Е. П.* Перемещение славян в Центральной и Юго-Восточной Европе и формирование народностей: (Итоги и перспективы). — В кн.: Славянские древности. Киев, 1980, с. 7—9.
- ²⁸ *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979, с. 117—118, 124—125; *Третьяков П. Н.* По следам древних славянских племен. — Л., 1982, с. 71—91.
- ²⁹ *Русанова И. П.* Славянские древности VI—VII вв. — М., 1976, с. 48—49.
- ³⁰ *Приходнюк О. М.* Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. — К., 1980, с. 15—18; *Горюнов Е. А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л., 1981, с. 64—65.
- ³¹ *Першиц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П.* История первобытного общества. — М., 1982, с. 196.
- ³² *Русанова И. П.* Указ. соч., с. 49—50.
- ³³ *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972, с. 17; *Максимов Е. В., Петрашенко В. О.* Городище Монастирьок VIII—XIII ст. на Середньому Дніпрі. — Археологія, 1980, вип. 33, с. 4.
- ³⁴ *Ляпушкин И. И.* Указ. соч., с. 209; *Москаленко А. Н.* Славяне на Дону (боршевская культура). — Воронеж, 1981, с. 99.
- ³⁵ *Куза А. В.* Большое Городище у с. Горналь. — В кн.: Древнерусские города. М., 1981, с. 6—39.
- ³⁶ *Третьяков П. Н.* Некоторые данные об общественных отношениях в восточнославянской среде в I тыс. н. э. — СА, 1974, № 2, с. 73—84.
- ³⁷ *Горюнов Е. А.* Указ. соч., с. 12.
- ³⁸ *Бромлей Ю. В.* Этнос и этнография. — М., 1973, с. 126—129; *Бромлей Ю. В.* Современные проблемы этнографии, с. 72, 73.
- ³⁹ *Генинг В. Ф.* Узловые проблемы изучения пьяноборской культуры. — ВАУ, 1962, вып. 4, с. 31—36; *Генинг В. Ф.* Мазунинская культура в Среднем Прикамье. — Там же, 1967, вып. 7, с. 37—44.
- ⁴⁰ *Иванов В. В., Топоров В. Н.* О древних славянских этнонимах (основные проблемы и перспективы). — В кн.: Славянские древности. Киев, 1980, с. 21.
- ⁴¹ *Ловмянский Г.* Основные черты поздплеменного и раннегосударственного строя славян. — В кн.: Становление раннефеодальных славянских государств. Киев, 1972, с. 9.
- ⁴² *Баран В. Д.* Черняхівська культура, с. 176.
- ⁴³ *Морган Л.* Древнее общество. — Л., 1934, с. 48; *Толстов С. П.* Военная демократия и проблема «генетической революции». — ПИДО, 1935, № 7/8, с. 206; *Мишулин А. В.* Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. — ВДИ, 1941, вып. 1, с. 241; *Семенов Ю. И.* О периодизации первобытной истории. — СЭ, 1965, № 5, с. 79.
- ⁴⁴ *Мишулин А. В.* Указ. соч., с. 240.

⁴⁵ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982, с. 42; Седов В. В. Восточные славяне VI—XIII вв., с. 242—243; Толочко П. П. Происхождение и раннее развитие Киева (к 1500-летию основания). — История СССР, 1982, т. 1, с. 43.

⁴⁶ Рыбаков Б. А. Город Кня. — ВИ, 1980, № 5, с. 36, 39; Толочко П. П. Памятники VI—VII вв. и проблема возникновения Киева. — В кн.: Slované 6—10 století. Brno, 1980, s. 249; Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен, с. 96, 122.

⁴⁷ Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 21, с. 164.

⁴⁸ Бромлей Ю. В., Першиц А. И. Ф. Энгельс и проблемы первобытной истории, с. 28; Васильев Л. С. Становление политической администрации (от локальной группы охотников и собирателей к протогосударству-цифдом). — Народы Азии и Африки, 1980, № 1, с. 182; Куббель Л. Е. Этнические общности и протестарно-политические структуры доклассового и раннеклассового общества. — В кн.: Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. М., 1982, с. 136.

П. А. ГОРИШНИЙ, В. В. ОТРОЩЕНКО,
О. Г. ШАПОШНИКОВА

Дослідження на новобудовах України

Археологи Радянської України мають найбільш тривалий досвід досліджень стародавніх пам'яток в зонах новобудов. У 1927—1932 рр., у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу та затопленням порожистої частини Дніпра, була створена перша новобудовна експедиція Наркомату освіти та Академії наук УРСР під загальним керівництвом Д. І. Яворницького. З 1930 р. почалися дослідження Бузької експедиції (БоГЕС), яку очолював перший директор ЦМК АН УРСР Ф. А. Козубовський. Організаційне оформлення археологічних кадрів на Україні в Інститут історії матеріальної культури (1934 р.) сприяло дальшому активному дослідженню стародавніх пам'яток, які потрапили у зони новобудов. До Великої Вітчизняної війни це були розкопки на будівельних майданчиках заводів «Азовсталь» (М. Є. Макаренко) та Нікопольського трубного (Ф. М. Кіранов, Л. Д. Дмитров, Б. М. Граков). У відбудований період відновила роботу Дніпрогесівська експедиція, яка стала своєрідним продовженням першої новобудовної експедиції (В. М. Даниленко, А. В. Добровольський, О. Ф. Лагодовська, О. В. Бодяньський).

Проте справжній розмах дослідження на новобудовах одержують після прийняття у 1948 р. урядом СРСР «Положення про охорону пам'яток історії та культури», згідно з яким жодна могила, жодне давнє поселення не можуть бути зруйновані до попереднього археологічного вивчення. Слід зазначити, що широкомасштабні дослідження поєднуються з удосконаленням охорони виявлених археологічних пам'яток, особливо після створення Товариства охорони пам'яток історії та культури. Включення пункту про охорону історичних пам'яток до Конституції СРСР, ухвала Закону про охорону пам'яток історії та культури — свідчення неухильної турботи Комуністичної партії та Радянської держави про збереження археологічних скарбів. Такого ґрунтового ведення справ охорони пам'яток старовини не знала жодна країна.

Спираючись на існуюче законодавство, Інститут археології АН УРСР виконує великий обсяг охоронних досліджень на новобудовах, фінансування яких здійснюється за рахунок будівельних організацій. З ряду найважливіших будов 50-х років слід виділити каскад гідроелектростанцій на Дніпрі. Вивченням пам'яток, що потрапили до зони затоплення, займалась більшість співробітників Інституту археології АН УРСР, а також їх колеги з Інституту археології АН СРСР, Державного Ермітажу, Московського та Ленінградського університетів, інших наукових установ. Особливо плідними були розкопки у зоні спорудження Каховської ГЕС (А. В. Добровольський, Д. Т. Березовець, О. Ф. Лагодовська, Є. В. Махно, Д. І. Бліфельд, В. Й. Довженко, О. Г. Шалощникова, Р. І. Виезжев та ін.). На будівництві Дніпродзер-